

Бухтатий О. Є.,
завідуючий відділом медіа-
комунікацій Адміністрації
Президента України, кандидат
наук з державного управління

ЗАХИСТ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ ТА СВОБОДА СЛОВА В УКРАЇНІ: УТИЛІТАРИСТСЬКИЙ ПІДХІД

Досліджено проблемні питання реалізації державної політики у сфері захисту суспільної моралі та гарантій дотримання принципів свободи слова й свободи вираження точок зору в умовах демократичного державотворення.

Ключові слова: свобода вираження поглядів і переконань, захист суспільної моралі, демократичне врядування.

Исследованы проблемные вопросы реализации государственной политики в сфере защиты общественной морали и гарантий соблюдения принципов свободы слова, свободы выражения взглядов в условиях демократического создания государства.

Ключевые слова: свобода выражения взглядов и убеждений, защита общественной морали, демократическое управление.

This paper investigates and analyzes the issues of state policy in the sphere of public morality and guarantees of freedom of speech and freedom of expression in a democratic state.

Keywords: freedom of speech, freedom of expression, protection of public morality, democratic governance.

Знаходження балансу у питаннях законодавчих гарантій «свободи слова», «свободи вираження поглядів і переконань» та дотримання етичних і моральних принципів у комунікативних процесах, а також збалансованого підходу щодо регуляції відносин «суспільної моралі» в системі інформаційних відносин сьогодні не тільки не втратила актуальності, а й набуває нових ознак та модифікацій.

Причиною цьому є гіперзростаючі обсяги інформації та удосконалення сучасних засобів масової комунікації і інформаційних технологій. Наприкінці ХХ ст. англійський соціолог і публіцист Джон Кін (англ. Jon Kean) у праці «Мас-медіа і демократія» зазначав, що «максимізація свободи комунікацій вимагає розширення вибору, що, в свою чергу, потребує як урізноманітнення засобів комунікацій, за допомогою яких різні групи населення могли б спілкуватися, якщо у них виникає таке бажання, – так і визнання існування обставин, за яких свобода

волевиявлення деяких громадян конфліктує із свободою волевиявлення інших [10, с. 35]».

Очевидно, що питання інституалізації та збалансування таких категорій як «свобода слова», «свобода вираження поглядів і переконань» та «захист суспільної моралі» до сьогодні не втратили своєї актуальності, що забезпечує зв'язок визначеної теми із науковими та практичними завданнями, які на сучасному етапі стоять перед вітчизняною наукою державного управління.

На нашу думку, існує потреба у віднайдені чіткої аргументації та логічної доказової бази про тісний тристоронній взаємозв'язок між рівнем розвитку демократії з прийнятними для суспільства морально-етичними, культурними домінантами та існуючими практиками формування інформаційної функції держави (зокрема) і моделі державної політики (загалом).

Більшість дослідників погоджуються з думкою про те, що перші глибокі філософські аналізи і дискусії щодо побудови ідеальної моделі держави, а з цим і відповідної політичної системи, беруть свій початок ще з часів Афіньської демократії. Не секрет, що спокуса наділення держави моралізаторською функцією вже й у той історичний період аргументувався закидами щодо негативного впливу, суспільно дезінтегруючої, шкідливої та, в значній мірі, асоціальної функції масової інформації. Насправді, подібні звинувачення існували практично на всіх «писемних» історичних етапах розвитку людської цивілізації. І саме цей аспект – реакція держави і суспільства на зміни у галузях та технологіях мас-медіа, які в значній мірі формують, транслюють та ретранслюють інформаційні потоки у суспільстві, ставав визначальним у визначенні вектору спрямування, рівня ефективності та гуманістичності державного управління.

З цієї позиції Арістотель (грець. Αριστοτέλης; 384 – 322 до н.е.) висловив гіпотезу, що гуманістичний вимір державного управління полягає у здатності забезпечувати «справедливе погодження цілої держави та узгодження законів з метою досягнення загального блага громадян [4, с. 88]». Тобто мова йде про функціонування унікальної суспільно-політичної системи, яка здатна вибудовувати такі інституції, які б врівноважували різновекторні та, здавалось, за масштабом не співставні потреби окремого індивідуума та всієї громади, в тому числі щодо права на свободу слова, свободу вираження своїх поглядів і переконань та дотримання притаманних відповідному суспільству принципів суспільної моралі і етики, активно обговорюються у науковому середовищі й донині.

На європейських теренах період формування протоїдей і течій, які порушували проблеми етики і суспільної моралі датується VI – V сторіччями до нашої ери. Мораль, як соціально-культурний феномен, виступає найбільш авторитетною та дієвою інстанцією, яка має давати адекватні оцінки будь-яким зовнішньо- та внутрішньосуспільним подіям. Здавалось би, ідеї Сократа, Платона, Арістотеля та інших філософів із когорти «грецького чуда» є безнадійно утопічними, але вони й досі перебувають на вістрі наукових та політичних дискусій. Більшість з них присвячувалось питанням пошуку ідеального державного устрою, оптимальної політичної системи, виборів, механізму розподілу влади на гілки та базувались на компромісі примату індивідуальної свободи вчинків, поглядів, слова тощо, необхідності підпорядкуванню рішенню більшості та дотримання принципу верховенства права, що в сукупності мало б забезпечувати загальну користь.

Знадобилось тисячоліття, щоб ці ідеї здобули друге дихання. Засновник утилітаризму (від лат. – *utilitas*; користь) І. Бентам (англ. Jeremy Bentham; 1748-1832) визначав, що мораль у загальному розумінні – це вчення про мистецтво направляти дії людей таким чином, аби виробляти найбільшу суму щастя. А його послідовник Джон Стюарт Міль (англ. John Stuart Mill) в есе «Про свободу» зазначав, що «пройшов той час, сподіваюсь, коли потрібно було захищати «свободу преси» від корумпованого або тиранічного уряду. Тепер, вірогідно, зайві докази проти того, щоб суддя або чиновник, який чужий інтересам народу, на свою думку визначав, що можна дозволяти до друку [16, с. 13]».

Загалом, аналіз гіпотез, поглядів та наукових праць, починаючи зі згаданих нами найвідоміших давньогрецьких філософів та науковців нової доби і сучасності, дає підстави зробити висновок про наявність певних неузгодженостей у трактуванні ідей демократичного державотворення, що дає підстави визначити коло невирішених раніше частин загальної проблеми, пов'язаної з демократичними традиціями свободи слова, свободи вираження поглядів і переконань та захисту суспільної моралі, яким присвячується означена стаття.

Сучасне позиціонування понять «свобода слова», «свобода вираження поглядів» у правовідносинах більшості європейських суспільств знайшло відображення у положеннях статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12], підписаної Урядами-членами Ради Європи від 4 листопада 1950 року, якими визначається право кожного на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без

втручання органів державної влади і незалежно від кордонів, а здійснення цих свобод, може підлягати обмеженням або санкціям, що встановлені виключно законом і є необхідними в демократичному суспільстві (табл. 1).

Таблиця 1

**Механізм захисту інтересів моралі у Конвенції
про захист прав людини і основоположних свобод**

Положення	Встановлені обмеження
Стаття 6. Право на справедливий суд.	Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі , громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві.
Стаття 8. Право на повагу до приватного і сімейного життя	Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.
Стаття 9. Свобода думки, совісті і релігії	Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.
Стаття 10. Свобода вираження поглядів	Здійснення права на свободу вираження поглядів, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання

	заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі , для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.
Стаття 11. Свобода зібрань та об'єднання.	Здійснення права на свободу мирних зібрань не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Як було вже відзначено, феномен «свободи слова», «свободи вираження поглядів і переконань» в якості дієвого політичного інструменту існував і був широко поширеним у давньогрецьких державах-полісах. Характерно, що цим інструментом користувалися не привілейовані верстви, а кожен громадянин, причому часто його використовували не для досягнення «загальної користі», а виключно у інтересах особистості. Але, очевидно, що це не ставало приводом для якихось обмежень. Зокрема, К. Кулле (фр. Corinne Coulet), досліджуючи питання функціонування засобів масової інформації в Давній Греції, також відзначає, що «судячи з текстів висловлюватись можна було вільно [14, с. 32]». На нашу думку, для того, щоб з'ясувати моральні та етичні межі свободи висловлювань давньогрецького громадянина, насамперед, потрібно звернутися до філософських праць того періоду.

Зокрема, Арістотель надавав своє визначення поняттю «етика», яка в його розумінні означала «життєву мудрість»; етика – це вчення про моральність, про прищеплення людині діяльно-вольових, духовних якостей, необхідних їй в першу чергу для суспільного життя, а вже потім в особистому; вона вчить практичним правилам поведінки і стилю життя окремого індивідуума, водночас не перетворюючись в наслідок цього на індивідуалістичну етику. Арістотель не осмислював окремої людини (громадянина) поза полісом, для нього людина – істота

суспільно-політична. Етика Арістотеля тісно пов'язувалась з політикою, вченням про сутність і задачі держави [3, с. 134]».

Разом з тим, якщо поставити питання чому у творях Арістотеля на протигагу питанням етики практично не розглядаються такі поняття як «свобода слова» та «свобода вираження поглядів», то, на нашу думку, відповідь криється в самому дусі та ідеї тих творів, які ґрунтуються саме на унікальній фундаментальній основі, збудованій на принципах свободи особистості в «справедливій державі». Іншими словами Арістотель не розглядає проблему свободи слова, бо її de-facto не існувало для нього у сучасному розумінні цього значення.

В свою чергу, російський дослідник Ю. Андреев пояснює факт виникнення «грецького чуда» феноменом «бінарної опозиції», суть якого полягає у повазі до традиційних для суспільства моральних норм та бунтарством, неприйняттям поведінкових норм, які диктуються волею колективу і суспільною думкою. Автор, досліджуючи питання «грецького чуда», звернув увагу на те, що на відміну від більшості стародавніх суспільств, які розвивались більш менш ізольовано і, як правило, замкнених на собі, автократично (класичними прикладами можуть слугувати Єгипет і Китай), грецьке суспільство було суспільством відкритого типу, іншими словами орієнтованим на широкі контакти із зовнішнім світом з метою обміну не тільки різними матеріальними цінностями, але і різноманітною інформацією [2, с. 12].

Зауважимо на висновках Арістотеля стосовно недоцільності обмежувати свободу комунікацій, адже «користуватися словом більш притаманно людській природі, аніж користування тілом. Якщо ж хтось скаже, що людина несправедливо користується цією здатністю слова, може зробити багато шкоди, то це зауваження можна однаково віднести до всіх благ, виключаючи добродичність, і переважно до всіх, які найбільш корисні, як наприклад, до сили, здоров'я, багатства, воєначальству: людина, користуючись цими благами, як належить, може принести багато користі, а – несправедливо – багато дуже багато шкоди [3, с. 750]».

З цієї позиції можна припустити, що саме цього давньогрецького філософа потрібно вважати засновником теорії суспільної корисності, які значно пізніше британські вчені втілили в ідею утилітаризму.

Зокрема, Арістотель відзначав, що запропоновані його вчителем – Платоном заходи, необхідні для подолання соціального зла (розколу суспільства на ґрунті релігійних вірувань, театральних майданчиках чи у віршах поетів) можуть

привести до негативних результатів, абсолютно протилежних, ніж ті, які очікуються.

Фактично, окреслюючи свій алгоритм побудови ідеальної держави Платон виробив низку прогресивних рекомендацій щодо порядку формування судової системи, організації виборів органів влади та забезпечення контролю за її діяльністю, але, водночас, виявив закомплексованість та певний клерикалізм у питаннях свободи вираження поглядів «вільними громадянами ідеальної держави».

На противагу цим поглядам, Арістотель єдиним неприпустимим аспектом у здійсненні комунікацій вважав «лихослів'я», викоринення якого йому вбачалося у досить простому заході «нехай буде один закон для всіх, а саме такий: нехай ніхто нікого не лихословить [19, с. 400]». Філософ вважав, що висміювання дозволяється, але лише в тому випадку, якщо воно відбувається без гніву, як забава. В іншому випадку насмішника «буде визнано негідним громадянином та порушником законів [3, с. 401]. ... Особливо не допускаймо лихослів'я в середовищі молоді: треба, щоб вони не говорили самі й не чули від інших чогось подібного [4, с. 211]». Найвищою мірою покарання за лихослів'я, на думку філософа, могло бути позбавлення громадянських прав, «бо такі провини притаманні тільки рабам і не сумісні з гідністю вільно народженої людини [4, с. 211]».

Водночас «клерикально» відмінною була позиція Платона. Аналіз Платонівських думок щодо шляхів, методів та інструментів побудови ідеальної держави, які були викладені у «Законах» дає підстави стверджувати, що цей давньогрецький філософ не тільки не вбачав позитиву у становленні демократичної моделі державного устрою (у його розумінні цього поняття), а й наголошував на необхідності жорсткого державного регулювання суспільних відносин у сфері релігії та культури.

Фактично у «Законах» Платон чи не вперше наголосив на необхідності запровадження цензури, адже обговорюючи процедуру формування справедливого законодавства та, очевидно, шукаючи найліпшу форму державного правління, філософ зазначав, що «поет не має творити нічого наперекір звичаям держави, наперекір справедливості, красоті та благу. Свої творіння він не повинен показувати нікому з приватних осіб, перш ніж не покаже їх призначеним для цього суддям та охоронцям законів, та не отримає від них схвалення [19, с. 253]». Продовжуючи тему мистецтва він визнав, що «в музичному мистецтві є багато прекрасних давніх творів старих поетів. Ніщо не заважає вибрати з них те, що відповідає і притаманне державі,

яка будується. Оцінювачами їх будуть обрані особи не молодші за п'ятдесят років. Вони здійснять вибір із давніх творів і допустять те, що видається підходящим; зовсім непідходящі твори вони відкинуть; твори з недоліками вони багаторазово піддадуть виправленню [19, с. 254]».

Фактично цією тезою Платон заперечив, невід'ємні складові ідеали еллінської демократії, які вперше підняли на рівень державності ідеали свободи слова та свободи вираження поглядів, що через тисячоліття знайшло широке міжнародне визнання. Сподівання філософа на ефективність діяльності різноманітних «таємних рад», метою яких є визначення «якості» релігійних порядків, театральних вистав та творів поетів, які сьогодні ми розглядаємо з точки зору масової комунікації, довели свою помилковість. Саме свобода слова та свобода вираження поглядів стала тими рушійними силами, які дали поштовх до утворення феномену «грецького чуда» та еллінської демократії.

Досить непривабливо виглядають і думки Платона щодо ще одного такого масової комунікації як давньогрецький театр, який вважається одним з невід'ємних публічних інститутів афінської демократії. «Невже більш ганебно Гомеру, Тиртею та іншим поетам зле викласти в своїх творах погляди на життя та на його уклад, ніж Лікургу, Солону і взагалі тим, хто, став законодавцем, написав твори?» – запитував філософ. – «Або правильніше, щоб зі всіх творів, які існують у державі твори, написані про закони частіше розгорталися читачем, так як вони значно прекрасніші та корисніші? І щоб твори інших письменників були узгоджені з цими або у випадку різночитань піддавались би висміянню? [19, с. 312]».

Про силу і значимість театру у давньогрецькому полісі зазначає К. Кулле, наголошуючи саме на тому, що грецька трагедія майже завжди критична, вона зачіпає функціонування демократії, політичні уподобання, афінську імперську політику, державних діячів. В ній популярних людей критикують і, навіть висміюють.

Ю. Андреев також зазначав, що скандальні політичні процеси проти кращих людей назавжди покрили ганьбою афінську демократію. Це безжально висміював в своїх комедіях батько давньогрецької комедії Арістофан (давньогрець. Ἀριστοφάνης ; 444 – 380 до н.е.), який не боявся кидати в обличчя афінському народу з театральних містків гірку правду про нього [2, с. 90].

На нашу думку, Платон, запропонувавши встановити жорсткий державний контроль як щодо питань релігійних, так і стосовно мистецтва, виразив зневіру у феномен давньогрецької

демократії – свободу індивідуума, зокрема у свободу і право на вираженні поглядів та переконань.

На загальному фоні історії Давнього світу, та й не тільки давнього, грецька цивілізація сприймається як дещо і насправді незвичайне, як деяке чудо, або якщо перейти на мову науки, як різке відхилення від загальних норм, як неповторне, унікальне явище, яке ніде і ніколи більше не зустрічалось в історії людства [2, с. 9]. Можна припустити, що саме реалізація принципів індивідуальної свободи у всіх її проявах і різновидах, а також права кожного самостійно визначати свою позицію та брати участь у обговоренні і прийнятті як суспільно-політичних рішень, так і ставлення щодо творів мистецтва є тим каталізатором, який дозволяє винайти необхідний оптимум етики і моральності у суспільстві.

Певно, що це теза є досить ідеалістичною та суттєво утопічною, адже навіть маючи повну свободу своєї діяльності індивідуум також має свободу не користуватися своїми свободами. Ідеал свободи слова матеріалізуючись перетворюється на загрозу цим свободам. Сучасний німецький філософ Петер Слотердайк (нім. Peter Sloterdijk) зауважував, що з «давніх часів кожному ідеалу доводиться матеріалізуватися, а кожній матеріальності – ідеалізуватися, щоб дійсно бути для нас центральною сутністю. При такому елементарному погляді диференціація особистості та речей, теорій та практики взагалі виявляється поза полем зору – адже це було б знаком затьмарення істини. Перебуваючи у підпорядкуванні тому, що можна втілити у власному житті, ми залишаємось захищеними від моральної демагогії і від терору радикальних, нежиттєздатних абстракцій (Що є терором, як не послідовний ідеалізм?) [26, с. 180].

Дж. Міль, ґрунтуючись на засадах утилітаризму, зазначав, що ніхто не має права змушувати індивідуума щось робити або чогось не робити ґрунтуючись на тому, що від того йому було б краще або, від того він зробиться щасливішим [20, с. 622]. Сучасний італійський історик-медієвіст Умберто Еко (іт. Umberto Eco) резонно зауважив, що будь-які заборони або «табу не «проголошуються» шляхом морального чи інтелектуального декрету, табу формується тисячолітнім відстоюванням в темних глибинах колективного підсвідомого (з тих же причин, з яких нейтральна мережа здатна діяти сама по собі до еквілібру). Так, все так, табу не можна призначити, воно само призначається [31, с. 11-12]».

Різниця у позиціях утилітаристів І. Бентама та Дж. Міля полягає в тому, що перший шукав оптимальний шлях реалізації

інтересу найбільшої кількості людей, то Дж. Міль намагався визначити шлях досягнення загального щастя, умовою якого є забезпечення автономії індивіда, що передбачає можливість захисту своїх поглядів та переконань.

Підтвердження цієї тези знаходимо у його праці «Основи політичної економії», в якій автор зазначив, що уявлення про те, що уряд має визначати погляди, яких потрібно дотримуватись народу, і не повинно допускатися розповсюдження у друкованому вигляді або публічного викладу ніяких політичних, моральних, правових або релігійних вчень, ніж тих, що були ним схвалені, можна сказати повністю відкинуто в якості загальноприйнятої тези [17, с. 336]. Зокрема, на його думку, «важко привести у якості більш переконливого прикладу, ніж приклад Іспанії та Португалії через два сторіччя після Реформації. Занепад національної могутності цих держав і навіть матеріальної культури в той час, як майже всі інші нації Європи розвивалися, приписувались різним причинам, але в їх основі лежить одна – свята інквізиція і та система духовного рабства, символом якої вона служить [17, с. 337]».

Ідея класичного утилітаризму полягає в тому, що в ньому здійснюється спроба повернення етиці природного статусу, заснованого на приматі індивідуального рішення. Необхідно зробити спробу забезпечити орієнтацію механізму захисту суспільної моралі на раціональне і за можливістю гуманне рішення будь-яких проблем і задач, які виникають перед людиною в її індивідуальній та суспільно-політичній діяльності, «адже якою б не була ступінь корисності, на враховуючи абсолютної необхідності, вона навряд чи виправдає заборонну постанову, якщо вона, на загальне переконання, не зможе вважатися необхідною, тобто якщо особи з добрими намірами ще не сприйняли та не впевнились у тому, чого вони не повинні ані бажати, ані робити [17, с. 341]».

Свобода слова, свобода вираження поглядів і переконань у сучасних демократичних країнах сприймаються як аксіоми, тим не менш це досягнення західноєвропейського лібералізму є не досить незахищеним та в будь-який момент можуть відступити перед страхом, який поширюють певні ідеї. Петер Слотердайк відзначив, що «західні демократії – це по суті перманентні пародії на релігійний анархізм. Структури, які представляють собою дивну суміш апаратів примусу та вільно встановлених порядків. У них діє правило: забезпечити видимість Я кожній людині [26, с. 87]». В цьому аспекті доцільно зазначити, що у ряді європейських держав проблеми захисту суспільної моралі

відносяться до компетенції різних державних, громадських органів.

Одним з найбільш обговорюваних питань політичної науки і практики державного управління є питання про розумні межі функцій і сфер діяльності урядів. С одного боку, нетерплячі прибічники реформ, які вважають, що підпорядкувати собі уряд є простішим і легшим, ніж опанувати над суспільною думкою, постійно намагаються розширити сферу впливу державної влади поза відведені їй межі. З іншого – людство в такій степені навчено своїми управителями до втручання, яке здійснюється або з метою, яка не має жодного відношення до суспільного блага, або під впливом помилкового уявлення про те, що саме потрібно для цього блага, виступають проти будь-якого втручання з боку урядів і надають перевагу максимальному обмеженню сфери його діяльності [17, с. 145].

Своєрідним підтвердженням правильності цих тез може бути аналіз практик та рівнів державного втручання, а також розгляд існуючих механізмів захисту суспільної моралі у розвинутих європейських країнах.

Насамперед, не можна обминути увагою унікальний досвід у галузі свободи слова Королівства Швеції, в якому у сфері захисту суспільної моралі відповідно до компетенції діють Омбудсмент по пресі (the Press Ombudsman) та Медійна рада (the Press Council) – незалежні самостійні органи, які розглядають скарги на зміст газет, журналів, веб-сайтів та приймають рішення щодо права на відповідь [34]. Загалом, законодавство Швеції ще наприкінці XVIII сторіччя під свободою преси визначило право кожного громадянина видавати твори без раніше встановлених будь-яким органом державної влади перешкод, притягатись до відповідальності тільки за встановленому законом суду за зміст творів крім тих випадків, коли їх зміст явно не суперечить закону, прийнятому з метою охорони суспільного порядку, який водночас не може обмежувати право на суспільну інформованість. Жоден твір до публікації не може бути цензуровано і його відтворення не може бути заборонено. Поза рамками, встановлених Актом про свободу преси, законодавчо регулюються випадки, коли будь-хто:

1) демонструє порнографічний малюнок в публічному місці шляхом організації виставки або аналогічним способом, який може образити всіх, або розсилає поштою без попереднього доручення чи доставляє будь-кому малюнки іншим чином;

2) поширює серед дітей та молоді друкований твір, зміст якого може чинити на них розкладницьке дія або іншим чином створювати небезпеку для їх морального виховання [1].

Крім того, шведські законодавці зробили наголос на важливості «найбільш широкої свободи інформації у політичній, релігійній, профспілковій, науковій і культурних сферах діяльності [6, с. 705]». Тільки Канцлер юстиції може бути обвинувачем у справах про злочини проти свободи преси. Ніхто, крім Канцлера юстиції, не може впроваджувати розслідування, що стосуються злочину проти свободи преси. Лише ця посадова особа і суд можуть приймати рішення про заходи примусу у зв'язку з підозрою в такому злочині [1].

Позитивним прикладом «довготерпіння і толерантності» є ставлення до засобів масової інформації у Сполученому Королівстві Велика Британія. Так, політичний скандал з незаконним збиранням інформації журналістами газети «News of the World» (входила до складу медіа-імперії News Corp. Руперта Мердока), що мав місце у 2011 році, вивів цю проблему на певний рівень суспільно-політичних відносин. В результаті було створено спеціальну слідчу комісію, яку очолив лорд-суддя Брайан Левесон (англ. Brian Henry Leveson). Не дивлячись на те, що у висновках комісії було зазначено на необхідності створення «сильного і незалежного наглядового органу за діяльністю ЗМІ, оскільки прийшов час, щоб політики виконали свої обіцянки і відставили в сторону свої особисті відносини з власниками та редакторами засобів масової інформації [8]», урядовці не підтримали цю позицію і відзначили, що подібні питання мають вирішуватись органами саморегулювання преси. Крім того, питаннями захисту суспільної моралі у Великобританії відповідно до компетенції також переймаються Відомство з питань стандартів реклами, Британський державний інститут сім'ї та батьківства та Британський комітет з класифікації фільмів.

Практичним доказом ефективності діяльності Ради етики засобів масової інформації Польщі свідчить факт закриття у червні 2012 року ранкової радіопрограми «Poranny WF» на варшавському радіо «Eska Rock». Рада визнала висловлювання радіоведучих цієї програми Фігурського та Воевудського проявом ксенофобії, різкої грубості і мовою ненависті після чого їх було звільнено з роботи, а програму закрито [23].

У Федеративній Республіці Німеччина питання захисту суспільної моралі врегульовується *Законом «Про охорону молоді», яким передбачена діяльність* Федерального органу контролю за носіями інформації, що чинять негативний вплив на молодь, *що створюється Федеральним Урядом (до складу якого входять Голова, який призначається Федеральним Міністерством з питань сім'ї, осіб похилого віку, жінок та молоді; засідателі по одному від кожної федеральної землі, які призначаються відповідними земельними урядами та інші*

засідателі, які призначаються Федеральним Міністерством з питань сім'ї, осіб похилого віку, жінок та молоді). Сфера дії цього органу стосується прийняття рішень про включення до списку носіїв інформації, що чинять негативний вплив на молодь, та про виключення їх з такого списку.

У Республіці Франція – право на телерадіомовлення надається самостійним державним органом – *Вищою аудіовізуальною радою* (фр. – *le Conseil supérieur de l'audiovisuel*), утворена відповідно до Закону від 30 вересня 1986 р.: три члени Ради призначаються Президентом Французької Республіки, три члени – Головою Національних Зборів, три члени – Головою Сенату.

Вища рада: видає дозволи на використання частот; гарантує забезпечення незалежності державних телерадіокомпаній, контролює дотримання порядку свободи конкуренції та гарантує об'єктивність подачі інформації; стежить за дотриманням та охороною права дітей і підлітків (для чого вводяться конкретні вікові обмеження для перегляду тих чи інших телепередач); сприяє збереженню та пропаганді французької мови та культури. До повноважень ради належить накладення санкцій на телеканали, крім того цей державний орган може ініціювати також судові розгляди [33].

Контроль над змістом фільмів, що виходять в прокат в кінотеатрах Французької Республіки, покладено на *Комісію з класифікації фільмів*, яка здійснює рейтингування кінопродукції за віковими критеріями.

У Королівстві Данії – відповідно до закону «Про відповідальність преси» створено Раду преси, функція якої полягає у вирішенні інформаційних спорів. Всі вісім членів цієї комісії призначаються Міністром юстиції Данії. Причому голова Комісії та його заступник рекомендуються Головою Верховного суду Данії, два члени Комісії – за рекомендацією Спільки журналістів, а також по два представника – від редакторів друкованих, аудіовізуальних ЗМІ, та від Датської ради суспільної думки. Характерність датської моделі полягає у гармонійному поєднанні двох регуляторних для інформаційних відносин систем: правової та етичної. Важливим моментом, є те, що у законодавчому акті не виписані етичні норми, яких мають дотримуватись журналісти та мас-медіа, а застосована бланкетна форма – посилання на «Принципи добродійного поведінки преси», які затверджує журналістська спільнота [28, с. 99].

В Україні проблема захисту суспільної моралі врегульовується на законодавчому рівні з 20 листопада 2003 року Законом України «Про захист суспільної моралі», який дав правове визначення поняттю суспільна мораль – «система

етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість [21]».

Крім того, було запроваджено державне регулювання і контролю обігу продукції, що негативно впливає на суспільну мораль – порядок й умови обігу відповідної продукції та контроль за ним, вироблення правових механізмів і встановлення прав та обов'язків органів державної влади, України, органів місцевого самоврядування, установ і організацій усіх форм власності по забезпеченню захисту суспільної моралі [21].

Законом передбачено, що державний нагляд за додержанням вимог цього Закону та чинного законодавства у сфері захисту суспільної моралі в межах своєї компетенції здійснюють Міністерство культури України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство юстиції України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство внутрішніх справ України, Генеральна прокуратура України, Державна митна служба України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, а також Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі. Склад комісії затверджується Кабінетом Міністрів України. Її діяльність фінансується з Державного бюджету України (від 4 до 5 млн. гривень щорічно).

Національна комісія є постійним позавідомчим державним експертним і контролюючим органом, який діє відповідно до та чинного законодавства України і є відповідальним за утвердження здорового способу життя, належного стану моральності суспільства, контролює обіг продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру. Її рішення є обов'язковими для розгляду центральними і місцевими органами влади, засобами масової інформації всіх форм власності, а також фізичними та юридичними особами.

Так, у Законі України «Про захист суспільної моралі» (табл. 2) визначено, що одними з основних напрямів державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль, є: формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сфері інформаційної діяльності, освіти та культури.

**Основні напрями, завдання та повноваження
Національної експертної комісії України з питань
захисту суспільної моралі [21]**

Напрями	Завдання	Повноваження
розробка засад державної політики; аналіз процесів і тенденцій, що відбуваються у сфері захисту суспільної моралі; розробка рекомендацій для органів державної влади та місцевого самоврядування по їх правовому регулюванню; контроль за дотриманням чинного законодавства України у сфері захисту суспільної моралі;	аналіз теле-, радіо-, відеопродукції, репертуару кінотеатрів, друкованої продукції ЗМІ, а також видовищних заходів; попередження розповсюдження та заборона демонстрації інформаційних матеріалів, які завдають шкоди моральності суспільства; створення архіву та бібліотеки матеріалів еротичної проблематики, порнографічного характеру та матеріалів, що пропагують насилля і жорстокість; розгляд скарг громадян про порушення вимог законодавства у сфері захисту суспільної моралі та вжиття належних заходів реагування в межах повноважень.	отримувати від органів державної влади і місцевого самоврядування, ЗМІ інформацію з питань, визначених Законом; отримувати копії фільмів, теле- і радіопрограм, продукцію друкованих засобів масової інформації; проводити у межах своєї компетенції перевірки діяльності ЗМІ, установ і організацій всіх форм власності; викликати представників засобів масової інформації; вносити пропозиції стосовно притягнення засобів масової інформації, які порушують законодавство у сфері захисту суспільної моралі, до відповідальності; ініціювати питання про припинення дії ліцензії на діяльність з обігу продукції і видовищних заходів сексуального характеру, за умови виявлення порушень цього Закону

Зазначений аналіз дає підстави стверджувати, що цей державний орган в порушення Конституції України може виконувати функції державного цензора, що по-перше, є неприйнятним у демократичній країні, по-друге, суперечить сучасним стандартам у сфері медіа, а по-третє, дублює функції інших центральних органів виконавчої влади.

Недосконалість національного законодавства призвела до дублювання на практиці Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі повноважень Міністерства культури України, Державного комітету телебачення і радіомовлення та Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Так, частиною першою статті 15 Закону України «Про кінематографію» визначено, зокрема, що право на розповсюдження і демонстрування національних та іноземних фільмів на всіх видах носіїв зображення надається суб'єктам кінематографії центральним органом виконавчої влади у галузі кінематографії. Документом, який засвідчує це право та визначає умови розповсюдження і демонстрування, є державне посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів.

Водночас, частиною восьмою статті 13 Закону України «Про захист суспільної моралі» передбачено, що кінотеатри, відеосалони, відеозали мають право публічної демонстрації кіно-, аудіо-, відеопродукції сексуального чи еротичного характеру лише за наявності позитивного висновку Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, ліцензії та інших необхідних документів, визначених чинним законодавством.

Крім цього, відповідно до статті 13 Закону України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» нагляд за дотриманням телерадіоорганізаціями законодавства у сфері захисту суспільної моралі здійснює Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, яка є конституційним позавідомчим державним органом.

Державний комітет телебачення і радіомовлення України спільно з іншими органами державної влади вживає заходи із підвищення художньої якості вітчизняних телерадіопрограм, захисту суспільства від негативного впливу аудіо- і відеопродукції, яка становить загрозу суспільній моралі.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на деякі резонансні рішення та дії Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі:

– **березень 2007 року** її фахівці «порекомендували» агенції ADV-DVA прибрати з Київського метрополітену рекламу білизни торгівельної марки «Ажур» [7];

– **лютий 2009 року** у висновку № 33Е спеціаліста апарату комісії на рукопис Олеся Ульяненка «Жінка його мрії» було зазначено про «порнографічний характер» книги, що створило перешкоди щодо її реалізації та підставою до відповідних судових позовів;

– **травень 2009 року** Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі визнала таким, що розпалює «міжнароднонормальну ворожнечу» (порушення статті 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») фільм Володимира Хотиненка «72 метри» (Росія);

– **червень 2009 року** Національна експертна комісія вперше вирішила заборонити фільм «Хостел-2», який, на думку експертів моральної комісії, пропагує культ насильства і жорстокості;

– **жовтень 2009 року** Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі на засіданні вирішила, що книга Адольфа Гітлера «Майн кампф» не відповідає вимогам законодавства у сфері захисту суспільної моралі, оскільки містить інформацію, яка пропагує ідеологію фашизму (нацизму, расизму), розпалює національну та релігійну ворожнечу, принижує та ображає єврейську націю та інші нації [9];

– **11 березня 2010 року** Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі затвердила Етичний кодекс журналістів у своїй редакції, який був розроблений її апаратом [11, с. 101];

– **вересень 2012 року** під час досліджень, які проводились спеціалістами апарату Національної комісії в 2008, 2009 та 2010 роках окремих серій мультсеріалів «Сімпсони» та «Південний парк» виявлено, що використання висловів та сцен, які містять елементи насильства та жорстокості по відношенню до людей та тварин, негативно впливає на дітей [24];

– **серпень 2013 року** Голова Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі В.В.Костицький дав доручення про проведення перевірок асортименту продукції шкільного призначення щодо дотримання вимог Закону України «Про захист суспільної моралі» [30].

Підсумовуючи, наведемо цитату з інтерв'ю одного з колишніх очільників зазначеної комісії М. Бойка, який зазначив, що «так звана «свобода» принесла з собою більшою мірою падіння рівня моральності, аніж відчуття захищеності та

розкриття творчого потенціалу особистості. Особливо це стосується молодих людей та дітей. Відтак на книжковій полиці, у відео-, теле-, та кіномережу виллюються каламутні потоки низькосортної, брутальної, брудної і, загалом, ворожої людській гідності продукції. Історія свідчить, що в державі, світська і духовна влада, які однаково дбають про високий рівень моральності, йде неухильне зростання життєвого добробуту, військової міці та міжнародного авторитету. Але як тільки беруть гору розбещеність, неповага та ігнорування етичними нормами, у суспільстві настає неминучий крах [7]».

На жаль, в якості коментаря до цієї тези про «так звану свободу», яка заважає зростанню «життєвого добробуту і військової міці» можна навести повідомлення з Інтернет-сайту «English.chosun.com» про публічний розстріл у Північній Кореї 20 серпня 2013 року співачки Хен Сон Воль та інших виконавців оркестру «Unhasu» і групи «Wangjaesan», яких звинуватили у порушенні закону про порнографію. Крім того, за інформацією джерел, у деяких музикантів були знайдені Біблії. Тому з ними поводитися як з політичними дисидентами [35].

Можливо дехто зазначить, про некоректність такого порівняння з українськими реаліями, оскільки за останній час діяльність Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі не супроводжується якимись гучними рішеннями, але не варто забувати, що порушення норм законодавства України про захист суспільної моралі тягне за собою цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну чи кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством України.

Зокрема, Кримінальним кодексом України передбачена відповідальність індивідуума за злочини проти моральності, а саме за:

- ввезення в Україну творів, кіно- та відеопродукції, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, з метою збуту чи розповсюдження або їх виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення з тією самою метою або їх збут чи розповсюдження, а також примушування до участі в їх створенні -

- ввезення в Україну творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру з метою збуту чи розповсюдження або їх виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення з тією самою метою, або їх збут чи розповсюдження, а також примушування до участі в їх створенні;

- ввезення в Україну кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру, а також збут неповнолітнім

чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру [13].

Так, 12 серпня 2013 року Вінницький суд виправдав правозахисника Дмитра Гройсмана (посмертно) за відсутністю складу злочину щодо поширення порнографії. Цю справу щодо суд розглядав три роки. На захист правозахисника проводили акції українські і міжнародні правозахисні організації та журналісти. Колеги правозахисника, які брали в цих акціях участь, переконані, що так звана «порносправа» мала на меті перешкоджати правозахисній діяльності, а також отримати доступ до матеріалів справ, із якими працювала Вінницька правозахисна група. 5 серпня 2013 року Дмитро Гройсман, якому було 41 рік, помер від серцевої хвороби [18].

Загалом, незважаючи на масштабність змін у політичній системі і економічних відносинах, Україна досі має всі підстави характеризуватися як країна «перехідного типу» з точки зору демократичних стандартів у сфері мас-медіа та інформаційних відносин.

Як зазначає Г. Яремко «в основі змісту моральності – етичні норми, загальнолюдські цінності, загальноприйняті правила, соціальні норми. Тобто, моральність, як вид суспільних відносин, лежить поза правовим полем [32, с. 6]». Це стосується і покладення на державу функцій неприйнятних для суспільств демократичного спрямування. І хоча механізм вирішення цієї проблеми було виписано в Указі Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», відповідно до якого встановлювалося завдання вирішити в установленому порядку питання щодо ліквідації Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі [22], у вересні 2013 року він залишився декларативним приписом.

Звичайно, потрібно звернути увагу на епізодичність зазначеного рішення та його неузгодженість в процесі подальшого впровадження реформи системи центральних органів виконавчої влади. Насамперед, це пов'язано з остаточною невизначеністю завдань та повноважень відповідних органів державної влади. Так, за період з 2010 по 2011 роки відповідними Указами Президента України були затверджені положення всіх центральних органів влади. Водночас, вимоги Закону України «Про захист суспільної моралі», яким покладаються зазначені функції на Міністерство культури, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство юстиції, Міністерство освіти і науки, Міністерство внутрішніх справ, Державний комітет телебачення і радіомовлення, не були враховані.

Розв'язання цієї проблеми вимагає активізації та продовження реформування системи центральних органів виконавчої влади в частині покладення на них функції зі здійснення нагляду та контролю у сфері захисту суспільної моралі. Мова йде про диференціювання так званої «моралізаторської» функції держави, віднесеної до компетенції одного органу, на відповідні функціональні складові у сфері освіти, інформаційних відносин, культури, захисту здоров'я, правоохоронної діяльності тощо.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що демократичні ідеї свободи слова, свободи вираження поглядів та переконань нерозривно пов'язані з об'єктивною реальністю суспільного розвитку та ґрунтуються на засадах теорії утилітаризму. Незважаючи на вкрай ідеалізований характер деяких з них, більшість все ж мають реальне підґрунтя, що спирається на існуючу практику побудови системи державного управління у європейських демократичних країнах, важливим аспектом якої є законодавчі гарантії свободи слова, свободи вираження поглядів і переконань.

За великим рахунком, ці ідеї ще в часи стародавньої Греції вийшли за рамки свого історичного періоду і вказали вектор розвитку сучасній науці державного управління, в тому числі в аспектах утилітаристського підходу до формування та реалізації державної інформаційної політики.

Впровадження у практику державного управління загальноновизнаних демократичних принципів свободи слова, свободи вираження поглядів і переконань, дають змогу підвищити ефективність реалізації основних функцій держави, підняти їх на якісно новий рівень, заснований на приматі свободи інформації, відповідальності, культури та освіченості громадян. За великим рахунком, ідея утилітаристського підходу до проблеми захисту суспільної моралі та свободи слова, свободи вираження поглядів і переконань полягає в пропорційній залежності рівня свободи кожного та рівня корисності і потенціалу розвитку для всього суспільства.

Суспільна мораль, яка за своєю суттю є загальносуспільним надбанням, має захищатися виключно через суспільні механізми, а будь-які спроби покладання цієї функції на державні органи («таємних рад», «експертних комісій» тощо) є неприпустимими у демократичному суспільстві.

Механізми захисту суспільної моралі мають формуватися не державою, а суспільством та ґрунтуватися на притаманних саме йому культурних, етичних, освітніх нормах.

«Моралізаторська» функція держави є саме тією функцією, яка ґрунтується за визначенням Дж. Міля на «помилковій теорії» державного управління.

На завершення вважаємо за доцільне процитувати Дж. Міля, який ще в середині XIX століття зауважив, що «невільним є те суспільство, яке б не була форма правління, в якому індивідуум не має свободи думки і слова, свободи жити як бажає, свободи асоціацій, – і тільки те суспільство вільне, в якому всі ці види індивідуальної свободи існують абсолютно і однаково для всіх членів. Тільки така свобода і заслуговує назви свободи, коли ми можемо абсолютно вільно намагатися досягти того, що вважаємо для себе благом, і намагатися тими шляхами, які визнаємо за кращі, – з тим тільки обмеженням, щоб наші дії не обмежували інших людей в їхніх благах або не перешкождали іншим людям в намаганні його досягти. Кожен індивідуум є кращим для себе охоронцем свого здоров'я, як фізичного, так і розумового та духовного. Надаючи кожному жити так, як він визнає за краще, людство взагалі значно більше виграє, ніж змушуючи кожного жити так, як визнають за краще інші [20, с. 626]».

Перспективи здійснення дослідження ґрунтуються на процесах демократичного державотворення основна ідея, яких полягає у реформуванні існуючої системи правових засад щодо захисту моральності у суспільстві ґрунтуючись на загальноновизначених нормах і принципах міжнародного права й міжнародних договорів України.

Реформа центральних органів виконавчої влади вимагає зміни парадигми державного регулювання у сфері захисту суспільної моралі, а саме визнання, що саме суспільство є головним контролюючим органом, а органи влади лише в сфері своїй компетенції можуть приймати відповідні рішення щодо захисту певних соціальних груп від певного обмеженого культурно-етичними нормами сегменту інформаційної продукції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акт о свободе печати. Конституция Швеции (Королевства Швеция) от 27 февр. 1974 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.sweden4rus.ru/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii.asp#sub_para_№_10100.
2. Андреев Ю. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации / Ю. В. Андреев. – СПб. : Алетей, 1998. – 434 с.
3. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэзия. Категории / Аристотель. – Минск : Лит., 1998. – 1392 с.

4. Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогр. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2003. – 239 с.
5. Баммель Г. Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности / Г. К. Баммель. – М. : Гос. социально-эконом. изд-во, 1935. – 382 с.
6. Блохин Н. Н. Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII–XIX вв.) : [сб. док.] / Н. Н. Блохин. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 588 с.
7. Бойко М. Сучасні тенденції формування суспільної моралі в Україні [Електронний ресурс] / М. Бойко. – Режим доступу : <http://www.moral.gov.ua/press/7/>.
8. Британский судья приговорил прессу. Закон о СМИ расколол Великобританию // Коммерсантъ. – 2012. – № 228/П (5013). – 3 дек.
9. Відкрите звернення Національної комісії щодо розповсюдження книги А. Гітлера «Майн Кампф» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.moral.gov.ua/news/148/>.
10. Кін Дж. Мас-медіа і демократія / Дж. Кін ; [пер. з англ. О. Гриценко]. – К. : К.І.С., 1999. – 134 с.
11. Колах В. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та регулювання / В. Колах // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2 (27). – С. 97–104.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 2371.
13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.
14. Куле К. СМИ в Древней Греции: сочинения, речи, разыскания, путешествия ... / К. Куле ; [пер. с фр. С. Кулланды]. – М. : Новое литератур. обозрение, 2004. – 256 с.
15. Медіаосвіта та медіаграмотність : [підруч.] / ред.-упоряд. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк ; за наук. ред. В. В. Різуна. – К. : Центр вільної преси, 2012. – 352 с.
16. Миль Дж. О свободе / Дж. Миль ; [пер. с англ. А. Фридмана] // Наука и жизнь. – 1993. – № 11. – С. 10–15.
17. Миль Дж. Основы политической экономии. / Дж. Миль ; [пер. с англ. В. Бобров и др.]. – Т. 3. – М. : Изд-во «Прогресс», 1981. – 448 с.
18. Москвичова А. Гройсмана виправдали посмертно: чи дійде справа до Страсбурзького суду? [Електронний ресурс] / А. Москвичова. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25073473.html>.
19. Платон. Законы / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Лосева, В. Асмуса, А. Годи]. – М. : Изд-во «Мысль», 1999. – 832 с.
20. Политология: хрестоматія / сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
21. Про захист суспільної моралі. Закон України від 20 листоп. 2003 р. 1296-IV // Офіційний вісник України – 2003. – № 52 (частина 1). – Ст. 2736.
22. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94. – Ст. 3334.
23. Радіопрограму, в якій образили українок, закрили [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/103918>.

24. Рішення від 6 верес. 2012 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.moral.gov.ua/solutions/372/>.
25. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Г. Л. Торсон ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
26. Слотердайк П. Критика цинического разума / П. Слотердайк ; [пер. с нем. А. В. Перцева]. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : АСТ Москва, 2009. – 800 с.
27. Сторонами процесу отримано ситисфакцію [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.moral.gov.ua/news/516/>.
28. Федотов М. Настольная книга по медийному саморегулированию / М. Федотов. – М. : Творческий центр ЮНЕСКО, 2009. – 432 с.
29. Фільми «Хостел-2» та «Пила-6» стали предметом розгляду на засіданні Урядового комітету з питань гуманітарної та соціальної політики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.moral.gov.ua/press/52/>.
30. Щодо контролю друкованої продукції для школярів [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.moral.gov.ua/announcements/76/>.
31. Эко У. Пять эссе на темы этики / У. Эко ; [пер. с итал. Е. Костюкович]. – СПб. : Симпозиум, 2005. – 160 с.
32. Яремко Г. Бланкетні диспозиції, що відносяться до ознак об'єкта злочину [Електронний ресурс] / Г. Яремко // Часопис Академії адвокатури України : електронне наукове фахове видання. – 2009. – № 5. – Режим доступу :
<http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaa/2009-4/09ygzooz.pdf>.
33. Présentation du Conseil [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.csa.fr/Le-CSA/Presentation-du-Conseil>.
34. What are the Press Ombudsman and the Press Council? [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.po.se/english>.
35. Kim Jong-un's Ex-Girlfriend 'Shot by Firing Squad' (August 30, 2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://english.chosun.com/site/data/html_dir/2013/08/29/2013082901412.html.